

Muhammed İktbal'in Şiirinde Direniş ve Protest Söylem*

Resistance and Protest Discourse in Muhammad Iqbal's Poetry**

Nebahat TURAN¹

*Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde, Prof. Dr. Zekai Kardeş danışmanlığında hazırlanmakta olan "1947 Sonrası Pakistan'da Protest Edebiyat" başlıklı doktora tezi kapsamında, tezde ele alınan konunun sınırlarını aşan bulguların değerlendirilmesi ile hazırlanmıştır.

"This study has been prepared as part of the doctoral thesis titled 'Protest Literature in Pakistan After 1947', which is being conducted under the supervision of Prof. Dr. Zekai Kardeş at Istanbul University Institute of Social Sciences, by evaluating findings that go beyond the scope of the thesis.

¹İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Urdu Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: N.T. 0000-0002-7371-1642

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Nebahat Turan (Doktora Öğrencisi),
İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Urdu
Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye
E-posta: nebahat.turan@ogri.u.edu.tr

Başvuru/Submitted: 28.07.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.08.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
11.08.2024

Kabul/Accepted: 11.09.2024

Atıf/Citation: Turan, Nebahat. "Resistance and Protest Discourse in Muhammad Iqbal's Poetry." *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 46 (2025), 249-274.
<https://doi.org/10.26650/jos.1594561>

ÖZ

Bu araştırma, Muhammed İktbal'in şiirlerinde sergilediği protest duruşu ve bu duruşun, özellikle Müslüman milletler ve Doğu toplumları üzerindeki etkisini incelemektedir. İktbal, sömürgecilik, İngiliz emperyalizmi ve kölelik sistemine karşı güçlü bir protest ses olmuş ve şiirlerinde adaletsizliklere karşı duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Şiirleri, yalnızca bir direniş çağrısı değil, aynı zamanda toplumsal uyanışı teşvik eden etkili bir araç olarak işlev görmüştür. İktbal, özellikle Müslüman toplumların Batı emperyalizmi karşısında bilinçlenmesi gerektiğini vurgulamış, şiirlerinde uyanış ve harekete geçmeleri için telkinlerde bulunmuştur. Farsça ve Urduca şiirlerinde, toplumsal adaletsizlikler ve cehalete karşı gösterdiği sert eleştiriler, bireylerin benlik bilincini geliştirmeye yönelik çağrılarla birleşmiştir. Bu çalışmada, İktbal'in şiirlerinde öne çıkan protest temalar, seçilen şiir örnekleri üzerinden analiz edilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda, İktbal'in hem Farsça hem de Urduca şiirlerinde, öncelikle bireyin benlik bilincini geliştirmeye odaklandığı ve toplumsal farkındalık yaratma amacı güttüğü gözlemlenmiştir. İktbal'in şiirlerinde, sömürgecilik ve emperyalist baskılara karşı direniş çağrıları, adaletsizlik, hak ihlalleri ve cehalete karşı gösterilen sert tepkiler ve Müslüman toplumları harekete geçirmeye yönelik güçlü mesajlar öne çıkmaktadır. Ayrıca Batı'nın kültürel hegemonyasına ve eğitim sistemine yönelik eleştirilerde bulunarak, bilgiye ve özgür düşünceye dayalı bir bakış açısı sunduğu tespit edilmiştir. İktbal'in şiirleri, Batı'nın maddi üstünlüğünü ve tahakkümünü sorgularken, aynı zamanda İslam'ın özüne dönüşü hedefleyen bir bilinç inşasına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed İktbal, Protest edebiyat, Direniş edebiyatı, Urdu edebiyatı, Fars edebiyatı

ABSTRACT

This research analyses the protest stance that Muhammad Iqbal presents in his poetry and the impact in this stance, particularly on Muslim nations and Eastern societies. Iqbal became a strong voice of protest against colonialism, British imperialism, and the system of slavery and expressed his discomfort with injustices in his poetry. His poetry functioned not only as a call for resistance but also as an effective tool for promoting social awakening. Iqbal especially emphasized the need for Muslim societies to become conscious of Western imperialism, urging them to awaken and take action through his poetry. In his Persian and Urdu poems, his strong criticisms of social injustices and ignorance are combined with calls for the development of individuals' selfness. In this

study, the prominent protest themes in İqbal's poetry are analyzed through selected poetry samples. As a result of the analysis, it has been observed that İqbal's poems, both in Persian and Urdu, primarily focus on improving the selfness of the individual and aim to raise social awareness. In İqbal's poems, there could be seen calls for resistance against colonialism and imperialist oppression, strong reactions to injustice, rights violations, and ignorance, as well as powerful messages to mobilize Muslim societies. He also criticized the cultural hegemony and education system of the West, presenting a perspective rooted in knowledge and free thought. While İqbal's poems question material superiority and domination of the West, they also contribute to the construction of a consciousness that aims to return to the essence of Islam.

Keywords: Muhammad İqbal, Protest literature, Resistance literature, Urdu literature, Persian literature

EXTENDED ABSTRACT

This study provides a comprehensive examination of the protest themes in Muhammad İqbal's poetry and how these themes are reflected in his literary works. This text discusses İqbal's influence on Muslim and Eastern societies in particular, while also portraying his place and significance in protest literature. Muhammad İqbal is considered not only a famous philosopher and poet, but also a prominent Muslim reformist. Therefore, throughout his works, it can be seen that he often addressed Muslim societies.

İqbal was a close witness to the destruction caused by British imperialism on the Indian subcontinent. This destruction was not limited to the exploitation of the country's natural resources and labor but also led to social and cultural collapse. In particular, after the struggle for independence in 1857, increasing repression and persecution intimidated and discouraged the people. The oppressive behavior of local rulers and beys who collaborated with the British administration deepened people's despair. In addition, the superstitious discourses of religious authorities and their approach, which led the people into ignorance, caused the despair in society to become insurmountable. On the other hand, economic problems such as hunger, poverty, and unemployment accelerate social degeneration. In an atmosphere in which society was affected by these multiple crises, İqbal called upon people to strive to change the existing order.

His works, while critical of the imperialist powers of the time, contain strong messages concerning the need for Muslim societies to become aware, resist, and defend their own identities. In this context, İqbal emphasized not only the quest for social and political freedom but also the importance of spiritual and cultural awakening. According to İqbal, one of the basic conditions for liberation from physical bondage is the end of mental and cultural bondage. This approach was also evident in his philosophical reflections on the relationship between individuals and society.

İqbal used rich metaphors in his poetry to indoctrinate a sense of responsibility to his readers. These metaphors contain strong calls for individual action and social consciousness. His poems criticize phenomena such as imperialism, colonialism, injustice, and ignorance

for their destructive effects on humanity. In the context of the social and cultural destruction caused by British imperialism in India, his themes of freedom and awakening became more significant. In this respect, Iqbal's works functioned as a powerful literary tool that encouraged both individuals and societies to mobilize.

Iqbal wrote most of his works in Persian. This preference can be seen as an attempt to ensure that his messages would resonate across a wider geographic area. In this context, an analysis of Iqbal's works written not only in Urdu but also in Persian in terms of protest literature will contribute to a more comprehensive understanding of his literary and intellectual legacy. Accordingly, the article analyzes Iqbal's Persian works *Asraar-e Khudi* (اسرار خودی), *Rumooz-e Bekhudi* (رموز بے خودی), *Payaam-e Mashriq* (پیام مشرق), *Zaboore-e 'Ajam* (زبور عجم), *Javed Naama* (جاوید نامہ), *Musafir* (مسافر), *Pas Cha Bayad Kard* (پس چه باید کرد); Urdu works *Baang-e Daraa* (بانگ درا), *Baal-e Jibreel* (بال جبریل), *Zarb-e Kaleem* (ضرب کلیم) and *Armaghan-e Hijaz* (ارمغان حجاز) in both Urdu and Persian. The protest-themed poems in these works are analyzed thematically to understand Iqbal's critical approach to social, political, and cultural issues and the messages he presented in this context. Among the most prominent protest themes in Iqbal's works are imperialism, colonialism, injustice, oppression, persecution, ignorance, religious fanaticism, and labor exploitation. While Iqbal strongly advocates resistance to these negative elements and the quest for liberty, he also calls for a social awakening against ignorance.

Concerning the main findings of this study, three general conclusions can be drawn.

First, Iqbal's poems, both in Persian and Urdu, emphasize the development of individual self-awareness. This shows that individual awareness is seen as the beginning of a transformation process that triggers social awareness. Iqbal prioritized the philosophy of the 'selfness' and considered the inner development of the individual as the cornerstone of freedom. According to him, the development of the individual 'selfness' will make it possible not only to seek personal freedom but also to take an active role in the construction of the social structure. This understanding encompasses a process that begins with the spiritual and intellectual transformation of the individual and extends to the reconstruction of society. In his poetry, Iqbal deals with this transformation process at both the individual and the social level while creating strong links between these two levels.

Second, Iqbal's poems emphasize that Muslim societies should not simply adopt a passive attitude in the face of imperialist powers. Instead, he stressed that they should resist external pressures by protecting their cultural and spiritual values. According to Iqbal, Muslim societies have been in a deep state of oblivion for a long time, and this oblivion has led them backwards both socially and culturally. This revolutionary stance in the poet's works led him to be seen as a guide who went beyond being just a man of letters. In this context, Iqbal's poems are not only of literary value but also ideological manifestos that guide society and strengthen the belief in liberty and justice. Iqbal used his literature as a wake-up call to Eastern societies and the Muslim world while contributing to raising social consciousness through his poetry.

Third, in Iqbal's works, there could be found clear calls for Muslims social resistance both toward foreign colonial forces and opportunist inner religious authorities. In that sense, his works were not limited to individual or social criticism, but were also aimed at developing the Muslim peoples' power of resistance and strengthening their will to resist oppressive authorities. Iqbal argues that the way out of this situation is for societies to rebuild their identities by returning to their core values and deep-rooted beliefs. According to him, this process should begin with individual and social awareness and turn into an outward awakening through active action.

In conclusion, it is clear that Iqbal's poetry is not only limited to individual development but also contains strong messages about the need for society to become conscious and fight against the imperialist powers. His literary works should be considered a cornerstones of protest literature and an important reference point not only for Muslim communities in Pakistan and India but also for all Eastern societies.

Giriş

Bir toplumun dışarıdan bir emperyalist güç tarafından tahakküm altına alınması veya yerli yöneticilerin halkı baskı ve sömürüye maruz bırakması, direniş ve protesto eğilimlerini kaçınılmaz olarak tetikler. Bu direniş, çoğu zaman şiddet veya bozgunculuk içermeyen, mevcut koşullara karşı gösterilen tepkiler şeklinde tezahür eder. Protest edebiyat, bu tepkilerin dile getirilmesinde güçlü bir araç olarak öne çıkar ve kalem, adaletsizliklerle mücadelede etkili bir silaha dönüşür. Tarih boyunca edebi eserler, toplumsal adaletsizliklere karşı direnişin bir aracı olarak kullanılmış ve bu direnişin edebiyata yansımaları, protest edebiyat türünün gelişmesini sağlamıştır. Özellikle hiciv türündeki şiirler, protest edebiyatın ilk örnekleri arasında yer alır ve edebi direnişin en eski biçimlerinden biri olarak kabul edilir.

Protest edebiyat, yazarlar ve şairler tarafından kaleme alınan, siyasi, sosyal ve kültürel sorunlar ile insan hakları ihlalleri gibi konularda eleştirel bir yaklaşım sergileyerek toplumu uyandırmayı, karşı çıkmayı ve değişim çağrısı yapmayı amaçlayan bir edebi türdür. Bu tür, genellikle baskı, zulüm, haksızlık ve adaletsizlik gibi olumsuz durumları sorgulayıp eleştirirken, toplumsal sorunlara dikkat çekmeyi ve bu sorunların çözümüne yönelik farkındalık yaratmayı hedefler. Bu bağlamda, protest edebiyat toplumsal bilinci artırmak ve insanları harekete geçirebilmek için güçlü bir araç olarak işlev görür.

Protest edebiyat, farklı edebiyat geleneklerinde toplumların siyasi, sosyal ve kültürel değişimlerine bağlı olarak çeşitli biçimlerde şekillenmiştir. Urdu edebiyatında bu türün kökleri oldukça eskiye dayanır. Şiirle başlayan protest edebiyat geleneği, nesirdeki gelişmelerle birlikte geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Urdu edebiyatındaki ilk protest örnekler, şahlar, mirler ve racalar gibi yönetici sınıfına karşı yazılmış eserlerdir. Bu dönemde yazılan metinler, genellikle toplumsal adaletsizliği ve haksız yönetimleri eleştirirken, aynı zamanda halkın haklarını savunmayı da amaçlamıştır. Ardından, Hint-Türk saltanatının zayıflaması ve sömürgeci güçlerin etkisinin artmasıyla birlikte, Urdu edebiyatında protest metinlerin odağı değişmiş ve sömürgeci yönetimlere doğru evrilmiştir. 1857’de İngilizlere karşı gerçekleşen ancak başarısızlıkla sonuçlanan bağımsızlık mücadelesinin ardından, artan baskı ve zulme karşı verilen siyasi mücadele, edebiyat alanında da karşılık bulmuş ve sömürgeci İngiliz yönetimini protesto eden birçok metin kaleme alınmıştır.¹

Bu tarihi dönüm noktası, yalnızca siyasi arenada değil, edebi alanda da derin etiler bırakmış ve pek çok yazar ve şairi zulme karşı kalemiyle mücadele etmeye sevk etmiştir. Urdu edebiyatı üzerine çalışmalar yapan Dr. Sabina Avais Avan, protest edebiyatın özellikle zalim ve mazlum olarak bölünmüş, emperyalizmin hâkim olduğu ve köklü sınıf ile kast ayrımının mevcut olduğu toplumlarda ortaya çıktığını belirtir. Bu tür toplumlarda, halkın temel ihtiyaçlardan ve onurdan yoksun kalması, bilinçli şair ve yazarları harekete geçirir. Avan, bu şair ve yazarların toplumsal adaletsizlik ve zulme karşı duyarlılık geliştirdiğini ve bu durumları değiştirmek için güçlü bir şekilde seslerini yükselttiklerini vurgular.²

1 Celal Soydan, “Urdu Dilinde Protest Edebiyat” 6, sy 20 (Bahar 2006): 148-50.

2 Sabina Avais Avan, “پاکستانی اردو نظم میں مزاحمتی عناصر”, *Almas Urdu Research Journal* 23, sy 2 (Haziran 2020): 177.

Protest edebiyatın toplumsal dinamikler tarafından şekillendiğini vurgulayan bu yaklaşım, bireysel ve kolektif direnişin bir ifadesi olarak edebiyatın işlevini daha da önemli hale getirmiştir. Bu bağlamda, edebiyatın direnişle olan ilişkisini vurgulayan bir diğer önemli görüş ise, 'Protest edebiyat (Muzâhameî Adab)' üzerine kapsamlı çalışmalara imza atan Reşîd Emced'in (1940-2021) görüşleridir. Emced, *Muzâhameî Adab Urdu* adlı eserinde edebiyatın direnişle olan ilişkisini şu şekilde ifade etmektedir:

*"Genel anlamda edebiyat zaten direniştir; yazarın mevcut duruma, onun baskısına ve sömürüsüne karşı sesini yükseltmesidir. Bu bağlamda, Urdu edebiyatı tarihine bakıldığında, Kuzey Hindistan'da şiirin başlangıcı bile direnişçi bir tutumla olmuştur."*³

Bu anlayışla, edebiyat yalnızca bir ifade aracı olmaktan çıkmış, aynı zamanda bir protest söylem biçimine evrilmiştir. Duyarlı şair ve yazarlar, edebiyatın toplumsal adaletsizliklere karşı bir direniş ve protesto aracı olma işlevini benimseyerek, eserlerini bu bakış açısıyla oluşturmuş ve toplumu bilinçlendirme amacı gütmüşlerdir. Protest literatüre katkı sağlayan en önemli isimlerden biri de Hindistan'ın İngiliz egemenliği döneminde emperyalizmin etkilerine bizzat maruz kalan ve bu tahakküm altında yaşayan şair ve filozof Muhammed İkbâl'dir.

İkbâl, Doğu toplumlarının, özellikle Müslüman toplumların esaret ve geri kalmışlık sebeplerini irdeleyerek çözüm üretmeye çalışan mücadeleci bir şairdir. O, bu yönüyle yalnızca bir şair ve filozof olmanın ötesine geçerek, adeta bir toplum bilimci kimliği kazanmış ve toplumun dinamiklerini harekete geçirmeye, mücadele ve direniş ruhu uyandırmaya çalışan bir toplum önderi, eğitimci, reformcu ve eylemci olarak öne çıkmıştır. İkbâl hem Farsça hem de Urduca yazdığı şiirlerde, toplumu bilinçlendirmeyi ve bireylerin benliklerini güçlendirmeyi hedefler. Bu bilinçlenme süreci, doğal olarak baskı ve zulme karşı güçlü bir protesto sesi oluşturur ve direniş kültürünü besler. Toplumsal birlik ve dayanışma ruhunu güçlendirerek, kolektif bir mücadele zemini hazırlayan bu anlayış, esaret altındaki toplumlara özgürlük ve bağımsızlık yolunu açar.

İkbâl'in eserlerinden hareketle, gerçek özgürlüğün yalnızca siyasi bağımsızlıkla sınırlı olmadığı, aynı zamanda bireylerin ve toplumların içsel güçlerini keşfetmeleri ve bu güçle baskı ve zulme karşı direnmeleriyle mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Bireylerin zihinlerini esaretten kurtarması da bu sürecin ayrılmaz bir parçasıdır.

İkbâl, Batı'nın sömürü düzenini başta olmak üzere toplumsal haksızlıkları sert bir dille eleştirmiş ve adaletsizliğin her türlüşüne karşı çıkmıştır. İslam'ın özünden uzaklaştırılmasına, dini taassuba ve kadercilik anlayışına, halkı pasifleştiren tüm düşüncelere karşı güçlü bir protest tavrı sergilemiştir. İkbâl'in eserleri, toplumsal birlik ve mücadele ruhunu besleyerek kölelikten kurtulma ve bağımsızlığa ulaşma yolunda bir rehber niteliği taşımaktadır.

Muhammed İkbâl'in Şiirlerinin Protest Edebiyat Açısından Değerlendirilmesi

Muhammed İkbâl, yaşadığı coğrafyanın yalnızca maddi geri kalmışlık değil, aynı zamanda

3 Reşîd Emced, *Muzâhameî Adab 1999- 2007* (İslamabad: Academy Adabiyat Pakistan, 2009), 17.

derin bir umutsuzluk ve zihinsel bir kölelikle kuşatıldığını tespit etmiştir. Ona göre, emperyalist güçler bu toprakları sadece fiziksel olarak işgal etmekle kalmamış, aynı zamanda insanların zihinlerini ve ruhlarını da tahakküm altına alarak onları aşağılayıcı bir kölelik hayatına mahkûm etmiştir. Toplum, bu kölelik düzenine boyun eğmiş ve zihinsel bir teslimiyet içinde yaşamını sürdürmektedir. İktbal, bu durumu bir tür hastalık olarak nitelendirmiş ve bu hastalıktan kurtulmanın, toplumsal kurtuluşun ilk adımı olduğuna kanaat getirmiştir. Toplumun zihinsel prangalardan kurtulmadıkça, ekonomik ve siyasi bağımsızlığa da ulaşamayacağını savunmuştur. Ona göre, zihni köleleştirilmiş bir birey veya toplum, olayların iç yüzünü kavrayamaz ve bu nedenle özgürlük mücadelesini başlatamaz. Bu çerçevede İktbal, edebi, ahlaki, dini, siyasi ve ekonomik alanda hüküm süren baskıcı düzene karşı bir başkaldırı başlatmış, kalemiyle gaflet ve ataletten kurtarma görevini üstlenmiştir. Zihinsel uyanışın toplumu tüm boyutlarıyla özgürlüğe taşıyacağına derin bir inanç beslemiş ve şiirleri aracılığıyla bu mücadeleyi desteklemiştir.⁴

İktbal'in hitap ettiği kitle Doğu milletleri, özelde ise Müslümanlar ve Hint alt kıtası halkıdır. Onları dünyanın maddi ve manevi imkanlarından faydalanmaya davet ederken,⁵ mazilerindeki şanlı hâtıraları hatırlatmayı ve damarlarında yeniden muktedir olma gücünü uyandırmayı amaçlamıştır. İktbal'in eserleri incelendiğinde, onun inşa etmek istediği toplumu net bir şekilde görmek mümkündür.

İktbal'in birçok eserini Türkçeye kazandıran Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan (1898-1978), İktbal'in *Esrar-ı Hodî* (اسرار خودی) ve *Rumuz-u Bihodî* (رموز بے خودی) eserlerine dair şu önemli ifadeleri kullanmıştır:

*"Müslümanlığın her türlü hurafe ve taassuptan azade, ilim ve tefekkürle aydınlanmış bir ruhtaki akislerini gözlerimizin önüne seren bu şaheser; insan benliğinde ne muazzam kudretlerin gizli olduğunu, benlikten geçen bir ruhun mensup olduğu cemiyet için ne derece değerli bir varlık olacağını bize anlatır. Bu eser Müslümanlığın ruhundaki büyük faziletlerin bir destanıdır; yurttaşlarını esaretten kurtarmak, onları harekete getirmek için büyük bir fikir liderinin açtığı bayraktır."*⁶

İktbal, ilk eserinden itibaren insanın önce kendini bilmesi gerektiğini savunmuş ve kendini bilen insanın dünyaya hükmedecek kudrete sahip olacağını birçok şiirinde dile getirmiştir.

Muhammed İktbal, İngiliz emperyalizminin Hindistan'ı tamamen sömürgeleştirdiği bir dönemde yaşamıştır. Hindistan kaynaklarının sömürüldüğü, halkın yoksulluk ve sefalet içinde yaşadığı, din adamlarının halkı din adına sömürdüğü, halkın cehalete mahkûm edildiği karanlık bir dönemde yeniden dirilişin öncüsü olmuştur.

İktbal, öncelikle köleleştirilmiş zihinlerin ve ruhsal köleliğin sona erdirilmesi gerektiğini vurgulayarak, insanların ancak özgür bir düşünce yapısına sahip olduklarında gerçek hürriyete ulaşabileceklerine inanmıştır. Bu doğrultuda, köle toplumların aşağılık duygularını yok etmeleri gerektiğini savunmuş ve onlara onurlu bir geçmişe sahip olduklarını hatırlatmıştır. Ayrıca,

4 Kazımî ve Bazm-e İktbal, "İktbal Ka Ehtijaj", içinde *Falsafa-e İktbal*, çev. Seccad Rızvi, 3. bs (Lahor: Mohammad Jahangir Khan, 1970), 320-21.

5 Kazımî ve Bazm-e İktbal, 322.

6 Muhammed İktbal, *Esrar-ı Hodî*, çev. Ali Nihad Tarlan (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1958), 5.

bireylerin ve toplumsal aktörlerin rolüne dikkat çekerek, bu değişimin yalnızca bireysel değil, kolektif bir çaba gerektirdiğini vurgulamıştır. Özellikle Müslüman gençleri cesaretlendirmeye ve onlara eylem yeteneği kazandırmaya büyük önem vermiştir. İktbal'in düşünceleri, bireyleri ve toplumları aktif olarak harekete geçmeye ve özgürlüğü savunmaya teşvik ederken, aynı zamanda eğitim ve bilinçlenmeye de kaynaklık etmiştir.

Muhammed İktbal'in şiirlerinde başlangıçta mezhepçilik ve dini ayrışmalara karşı birlik çağrısı öne çıkarken, zamanla Müslüman toplumların sosyo-ekonomik durağanlığına ve geri kalmışlığına eleştiriler belirginleşmiştir. İktbal, özellikle Hindistan başta olmak üzere, tüm Müslüman toplulukları içinde bulundukları ataletten sıyrılarak özgürlük mücadelesine katılmaya davet etmiştir. Ayrıca, Batı'nın zenginlik ve refahının, zayıf milletleri sömürmeye dayandığını vurgulayarak, bu medeniyetin temel yapısında derin kusurlar ve ahlaki boşluklar olduğunu ima etmiştir.⁷ Bu nedenle, gençlerin Batı taklitçiliğinden kaçınmalarını ve her türlü esaretten kaçınarak özgürlüğün kıymetini anlamalarını tavsiye etmiştir. Bazen açıkça bazen de seçtiği çeşitli metaforlar aracılığıyla mesajlarını okuyucuya aktarmaya çalışmıştır.

Sıkça karşılaşılan bu metaforlardan biri, kafese hapsedilmiş "serçe" veya dertli "bülbul" figürüdür. Bu figürler, Hint halkının bir eğretilmesi olarak karşımıza çıkar. Kafese hapsedilmiş serçe veya dertli bülbul, özgürlüğü kısıtlanmış ve haksızlıklara maruz kalmış mazlum halkların bir sembolüdür. Bu kuşlar, özgürlüğe hasret kalan ve bu özlemi derinden hisseden bir varlık olarak tasvir edilir. Bu figür, Hindistan'ın İngiliz egemenliği altında yaşadığı zorlukların ve özgürlük arayışının sembolüdür. İktbal, bu kuş aracılığıyla halkının çektiği sıkıntıları ve özgürlük hayallerini dile getirir, bu da onun toplumsal eleştirisinin ve özgürlük arayışının bir yansımasıdır.

İktbal'in *Bang-e Dara* (بانگ درا) adlı eserinin ilk bölümünde yer alan ve çocuklara hitaben yazdığı "Kuşun Feryadı (Parinde ki Faryad/پرنده کی فریاد)" şiiri, kuş metaforunu kullanarak köleliğe yönelik eleştirisini açıkça ifade ettiği şiirlerden biridir. İktbal'in bu şiiri çocuklara hitaben yazmasının nedeni, köleliğin henüz tahakküm kurmadığı taze zihinlere özgürlük bilincini aşılamaktır. Ona göre, bu bilinçle yetişen gençler, Hindistan'ın özgürlüğü için verilecek mücadelenin temel taşı olacaktır. Dolayısıyla, özgür bir Hindistan ancak bu çocukların mücadelesiyle gerçekleşecektir.

...
اس قید کا الہی دکھڑا کسے سناؤں
ڈر ہے یہیں قفس میں، میں غم سے مر نہ جاؤں
جب سے چمن چھٹا ہے یہ حال ہو گیا ہے
دل غم کو کھا رہا ہے، غم دل کو کھا رہا ہے
گانا اسے سمجھ کر خوش ہوں نہ سننے والے
دکھتے ہوئے دلوں کی فریاد یہ صدا ہے

7 Sabina Avais, "اقبال کی اردو شاعری میں مزاحمتی عناصر", *Imtezaaj, Urdu Research Journal* 3, sy 1 (Aralık 2015): 31-33.

آزاد مجھ کو کر دے او قید کرنے والے
میں بے زباں ہوں قیدی تو چھوڑ کر دعا لے!⁸

...

*Bu esaretin derdini kime dökeyim, Allah'ım
Bu kafeste korkarım, kederden ölmeyeyim
Bahçeden ayrıldığımdan beri bu haldeyim
Gönül gam çekiyor, gam gönlü tüketiyor
Bunu şarkı sanıp mutlu olmasın dinleyenler
Bu, acı çeken gönüllerin feryadıdır.
Ey beni esir eden, beni özgür bırak!
Dilsiz bir mahkûmu özgür bırakıp dua al!*

Bu şiir, ilk bakışta bir kuşun özgürlük arzusunu dile getiriyormuş gibi görünse de İkbâl'in şiirlerinde sıkça kullanılan teşbih ve mecazlar göz önüne alındığında, aslında özgür olmayan ve esaret altında yaşayan tüm ulusların bir sembolü olarak anlaşılabilir. İlk beyitlerde esaretin insan psikolojisi üzerindeki etkileri tasvir edildikten sonra, bu acının insanlar tarafından sadece bir nağme gibi algılanmasına tepki gösterilmiştir. Şair, esaretin insanı içsel olarak kemiren bir acı olduğunu vurgulamıştır. Son beyitte ise, tutsak edenlere doğrudan bir özgürlük talebi, esarete karşı güçlü bir isyan ve aktif bir direniş ortaya konmuştur.

İkbâl, ülkesinin sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve köleliğin insani değerleri yok ettiğini her fırsatta vurgulamıştır. Ona göre, özgürlüğü kaybetmek, insanlığı kaybetmekle eşdeğer bir durumdur. İkbâl, insanları sınıflara ayıran her türlü düşünce yapısına ve toplumsal sisteme karşı çıkmıştır.⁹ Bu bağlamda, kast sistemi ve özgürlüğü kısıtlayan her türlü yapıya ve fikre karşı sesini yükselterek sosyal adaletsizliklere karşı güçlü bir protest ses olmuştur.

İkbâl'in düşünceleri ve edebiyatı üzerine çalışmalarıyla tanınan Pakistanlı akademisyen Prof. Dr. Gulâm Hüseyin Zülfikâr (1924-2007), İkbâl'in siyasi ve zihinsel esarete karşı mücadelesini şu sözlerle açıklamıştır:

“O (İkbâl), Lahor'dan Buhara ve Semerkant topraklarına, Kaşgar'dan tut Nil ve Marakeş kıyılarına kadar halkın gönüllerine yeni bir coşku ruhu üflemeyle beraber kendi ülkesindeki vatandaşların köle zihniyetinden dolayı üzüntü duymuştur. Allah'ın huzurunda, halkı yabancılara kölelik ve boyun eğmeye razı olan ve bu aşağılık hayatlarından gurur duyan böyle bir ülkede onu neden yarattığından şikâyet bile etmiştir...”¹⁰

İkbâl, Batının köleliğine boyun eğen kendi vatandaşlarından derin bir rahatsızlık duymuş ve bunu birçok şiirinde dile getirmiştir. Bu doğrultuda, “Şikâyet (Gila/ گله)” adlı şiiri İkbâl'in özgürlük ve bağımsızlık temalarını vurguladığı ve halkının köle zihniyetine karşı duyduğu derin rahatsızlığı dile getirdiği şiirlerden biridir:

8 Allama Iqbal, *Kulliyat-e- Iqbal Urdu* (New Delhi: Maktaba Al- Hasanat, 2017), 21-22.

9 Ale Ahmed Suroor, *Iqbal Aur Unka Falsafa*, ed. Siddikî Câvid, 1. bs (Lahor: Maktaba-e- Aliya, 1977), 164-65.

10 Gulâm Hüseyin Zülfikâr, اردو شاعری کا سیاسی اور سماجی پس منظر (Lahor: Matbaa Jamia Pencab, 1966), 466.

معلوم کسے ہند کی تقدیر کہ اب تک
بیچارہ کسی تاج کا تابندہ نگین ہے!
دہقان ہے کسی قبر کا اگلا ہوا مردہ
بوسیدہ کفن جس کا ابھی زیر زمین ہے!
جاں بھی گرو غیر، بدن بھی گرو غیر!
افسوس کہ باقی نہ مکان ہے نہ مکین ہے!
یورپ کی غلامی پہ رضامند ہوا تو
مجھ کو تو گلہ تجھ سے ہے، یورپ سے نہیں ہے!¹¹

*Kim bilir Hindistan'ın kaderinde neler var?
O biçare, bir tacın parlayan incisidir hâlâ.
Köylüsü, bir mezarın dışarı kustuğu ölü sanki
Islak kefeniyse toprağın altındadır hâlâ.
Canı da ellere rehindir, bedeni de rehin,
Yazık ki ne mekânı bakidir ne de evi.
Avrupa'nın kölesi olmaya razı olmuşsun sen
Ben senden şikâyetçiyim, Avrupa'dan değil.*¹²

İkbāl, bu şiirle Hindistan'ın kaderinin belirsizliğini ve toplumsal çöküşü eleştirmiştir. Şiirde insanların ruhsal ve bedensel köleliğine vurgu yaparak, köleliğin her yönüyle insanları nasıl tükettiğini gözler önüne sermiştir. “Mezarın kustuğu ölüye benzetilen ‘köylü’”, yozlaşmış ve çürümüş toplumu simgelemekte olup, insanların köleleştirilmesi sonucu yaşam belirtisinin ve yaşayan birinin kalmadığını ima etmektedir. İkbāl, şiirin son beytinde bu yozlaşma ve çürümenin Avrupa'dan kaynaklanmadığını, aksine toplumun pasifliği ve köleliğe karşı yeterli direniş ve mücadele göstermemesinden kaynaklandığını vurgulamıştır.

Muhammed İkbāl'ın *Hicaz Armağanı* (ارمغان حجاز) eserinin hem Urduca hem de Farsça bölümlerinde, protest temalardan biri olan dini taassubun öne çıktığı ve benlik felsefesine vurgu yapıldığı görülmektedir. “Sufi ve Molla (صوفی و ملا)” adlı şiiri, molla ve din adamlarının dünyevi menfaatler elde etmek için dini araçsallaştırmalarına yönelik sert eleştiriler sunmakta ve bu yönüyle dini taassuba karşı bir protesto niteliği taşımaktadır.

...
ز من بر صوفی و ملا سلامے
کہ پیغام خدا گفتند ما را
ولے تاویل شان در حیرت انداخت
خدا و جبرئیل و مصطفیٰ را!
ز دوزخ واعظ کافر گرے گفت
حدیثے خوشتر از وے کافرے گفت

11 Allama Iqbal, *Zarb-e Kaleem*, 4. bs (Lahor: Kapoor Art Printing Works, 1944), 152.

12 Muhammed İkbāl, *Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı*, çev. Celal Soydan (Ankara: Hece Yayınları, 2013), 208.

نداند آن غلام احوال خود را
 کہ دوزخ را مقام دیگرے گفت!
 مریدے خودشناسے پختہ کارے
 بہ پیرے گفت حرف نیش دارے
 بمرگ ناتمامے جان سپردن
 گرفتن روزی از خاکِ مزارے!
 پسر را گفت پیرے خرقة بازے
 ترا این نکتہ باید حرز جاں کرد
 بہ نمرودانِ این دور آشنا باش
 ز فیضِ شان براہیمی توان کرد!¹³

...

*Benden sufi ve mollaya selâm olsun,
 Ki Allah'ın mesajını bize iletiler.
 Ancak onların te'vili hayrete düşürdü
 Allah'ı, Cebraîl'i ve Mustafa'yı
 İnsanları tekfir eden bir vaiz cehennemden bahsetti.
 Ondan daha güzel bir söz bir kâfir söyledi:
 "O köle, kendi halinden habersiz
 Cehennemin başkasının mekânı olduğunu söyledi!"
 Kendini bilen olgun bir mürid
 Bir pîre iğneleyici bir laf söyledi:
 "Ruhu; tamamlanmamış bir ölüme adamak,
 Mezar toprağından rızıklanmaktır!"
 Dünyaya tapan bir pîr oğluna dedi:
 "Şunu her zaman aklında tutmalısın,
 Bu devrin Nemrutlarıyla dost ol
 Onların feyziyle İbrahimlik elde edebilirsin!"*

İkbal, "Sufi ve Molla (صوفی و ملا)" şiirinde dini otoritelerin kendi çıkarları doğrultusunda dini öğretileri çarpıtmasını ve halkı yanlış yönlendirmesini eleştirmiştir. Bu şiir, dini liderlerin ikiye bölünmüşlüğü ve dinin suistimal edilmesini vurgulamaktadır. Şiirin devamında ise, çağın "Nemrutları" olarak nitelendirilen zalim otoritelere gönderme yapılmıştır. Burada "Çağın Nemrutları" ifadesiyle, dönemin İngiliz hükûmetine ve sömürge güçlerine atıfta bulunulmuştur. İkbal, bu güçlerle iş birliği yapan ve dünya menfaatleri için onlara yakınlık gösteren dini liderleri sert bir şekilde eleştirmiştir.¹⁴ Bu bağlamda, şiir dini ve sosyal yapıları eleştiren bir protest edebiyat örneği olarak değerlendirilebilir. İkbal'in şiirlerinde görülen bu tür eleştiriler,

13 Allama Iqbal, *Armughan-e- Hijaz*, 7. bs (Delhi: Javed Iqbal, 1959), 100-104.

14 Havace Hamid Yezdanî ve Ahter Selim, çev., *Sharah Armaghan-e- Hijaz: Farsi- Urdu* (Lahor: Sang-e- Meel Publications, 2004), 66-68.; Allama Iqbal, *Armughan-e- Hijaz: Farsi Ma Sharh*, çev. Ziya Muhammed Ziya ve Muhammed Siddiqi Tahir Shadani, 1. bs (Lahor: Iqbal Academy Pakistan, 1997), 134-39.

toplumsal adaletsizliklere karşı duyarlılığını ve dini otoritelerin yozlaşmış uygulamalarına karşı protest tutumunu yansıtmaktadır.

Ali Nihad Tarlan'a göre, İkbâl'in en büyük amacı, Hint Müslümanlarını yabancı esaretinden kurtarmak, onlara İslâm'ın hür, asil ve kahraman ruhunu aşılaktır. Tarlan, İkbâl'in özellikle Avrupa'dan döndükten sonra özgürlüğü teşvik eden ve sömürge düzenine karşı isyana teşvik eden şiirler kaleme aldığına ifade etmiştir.¹⁵

İkbâl, bağımsızlığa kavuşmanın ön koşulu olarak, öncelikle bağımsızlığın ne anlama geldiğinin kavranması gerektiğini vurgulamış ve bu doğrultuda bireylerin kendilerini manevi ve ahlaki açıdan geliştirmelerinin önemine dikkat çekmiştir. Ona göre, benliğin güçlendirilmesi ve bireylerin kudretli, sağlam bir ruh inşa etmeleri, yabancı tahakkümüne karşı direnebilecek bir iradeye sahip olmanın temel şartıdır.¹⁶ Bu bağlamda, Müslüman toplumların yalnızca siyasi değil, aynı zamanda zihinsel olarak da özgürleşmesi gerektiğini savunmuştur. Zihni köleliğe sürüklenen toplumların emperyalist güçlerin tahakkümüne açık hâle geldiğini belirten İkbâl, Batı'nın sunduğu değerleri sorgulamadan benimseyen toplumların sosyal ve kültürel olarak da köleleştiğine dikkat çekmiştir. İkbâl'e göre, zihni kölelik fiziki kölelikten daha tehlikelidir. Bu nedenle, zihni özgürlüğün sağlanmasıyla siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda da gerçek bağımsızlığın kazanılacağına inanmış ve Batı kültürüne karşı mücadeleye davet etmiştir.¹⁷

İkbâl, Müslümanların fiziksel ve zihinsel kölelikten kurtulmasının ancak sistemli bir çalışmayla mümkün olduğunu vurgulamış ve onları Batı'nın bilinçsizce taklit edilmemesi konusunda uyarmıştır. İkbâl'e göre, Batı'yı taklit etmek Müslüman toplumların geri kalmasının temel nedenlerinden biridir. Bunun yanı sıra, kader anlayışındaki yanlışlıklar, hurafelerin inanç haline gelmesi ve baskıcı yönetim sistemleri de ilerlemenin önünde büyük engeller oluşturmaktadır. Bu unsurların ivedilikle ıslah edilmesi, toplumsal değişim ve ilerleme için zorunludur.¹⁸

İkbâl, Müslüman toplumların geri kalmışlığının içsel sebeplerine dikkat çekmekle birlikte, Batı'nın bu zayıflıklardan nasıl faydalandığını da vurgulamıştır. Ona göre, Batı yalnızca siyasi ve ekonomik hâkimiyet kurmakla kalmamış, aynı zamanda kendi ideolojilerini bir araç olarak kullanarak küresel ölçekte bir sömürü düzeni inşa etmiştir. Batı, kendini tüm dünyaya özgürlük ve insan hakları savunucusu olarak sunmasına rağmen, bu değerleri yalnızca kendi çıkarları doğrultusunda kullanmış, başka toplumlar söz konusu olduğunda ise ikiyüzlü bir politika benimsemiştir. İkbâl, Batı'nın bu ideolojileri bir maske olarak kullanarak küresel düzeyde insan haklarını ihlal ettiğini belirtmiştir. İkbâl'e göre, emperyalist güçler, mazlum milletler üzerinde hâkimiyet kurduktan sonra yalnızca onların ekonomik kaynaklarını değil, aynı zamanda kültürel ve manevi değerlerini de hedef almıştır. Bu durumu, Batı'nın sözde medeniyet misyonunun ardında yatan asıl niyetin bir göstergesi olarak değerlendirmiştir.¹⁹

15 Muhammed İkbâl-i Lâhori, *Hicaz Armağanı*, çev. Ali Nihad Tarlan (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1968), 9-11.

16 İkbâl-i Lâhori, *Hicaz Armağanı*, 12.

17 Celal Soydan, *İkbâl'e Dair*, 1. bs (Ankara: Hece Yayınları, 2016), 243-47.

18 Muhsin Ramazan İşsever ve Mehmet Kemal Çakmakçı, "İkbâl'in Şiirlerinde Hindistan Bağlamında Batılı Güç İngiltere Eleştirisi", *Mütefekkir* 8, sy 15 (Haziran 2021): 268-69.

19 Mustafa Said Kurşunluoğlu, "Muhammed İkbâl'in Meydan Okuyan Hayatı ve Eleştirel Düşüncesi", *Muhafazakâr*

İkbal, Batı'nın özgürlük ve reform adı altında sunduğu değerlerin, Müslüman toplumları adeta bir sihir ve büyü etkisiyle uyuttuğuna dikkat çekmiştir. Bu düşüncesini edebi eserlerinde de işleyen İkbal, "Cevab-ı Hızır (جوابِ حُزُر)" başlığı altında kaleme aldığı "Saltanat (سلطنت)" adlı şiirinde, emperyalist güçlerin toplum üzerindeki baskı ve zulmüne dikkat çekmiştir. Şiirde, halkın zulme karşı uyanmaya başladığında, yöneticilerin adeta bir büyücü gibi sahte vaatler ve yalanlarla onları tekrar itaatkâr hale getirdiğini vurgulamıştır. O, köleliğe alışmış ve köle olduklarının farkında olmayan insanları, kafeste yaşayıp da kendilerini bahçelerde zannedenler olarak betimlemiştir.

آبتاؤں تجھ کو رمز آیہ اِنِّ الْمُلُوكِ
سلطنت اقوام غالب کی ہے اک جادوگری
خواب سے بیدار ہوتا ہے ذرا محکوم اگر
پھر سلا دیتی ہے اس کو حکمران کی ساحری
جادوئے محمود کی تاثیر سے چشم ایاں
دیکھتی ہے حلقہ گردن میں ساز دلیری
خون اسرائیل آ جاتا ہے آخر جوش میں
توڑ دیتا ہے کوئی موسیٰ طلسم سامری
سروری زیبا فقط اس ذات ہے ہمتا کو ہے
حکمران ہے اک وہی باقی بتان آذری
از غلامی فطرت آزاد را رسوا مکن
تا تراشی خواجہ از برہمن کافر تری
ہے وہی ساز کہن مغرب کا جمہوری نظام
جس کے پردوں میں نہیں غیر از نوائے قیصری
دیو استبداد جمہوری قبا میں پائے کوب
تو سمجھتا ہے یہ آزادی کی نیلم پری
مجلس آئین و اصلاح و رعایات و حقوق
طب مغرب میں مزے میٹھے اثر خواب آوری
گرمی گفتار اعضائے مجالس الاماں
یہ بھی سرمایہ داروں کی جنگ زرگری
اس سراب رنگ و بو کو گلستان سمجھا ہے تو
اے نادان قفس کو آشیاں سمجھا ہے تو²⁰

Gel anlatayım "İnnel muluk"²¹ ayetinin sırrını:

Saltanat, galip devletlerin bir sihirbazlığıdır.

Uykusundan uyanırsa birazcık mahkûm

Hâkimin büyüüsü onu tekrar uyutmaktadır.

Hâkimin sihrinin etkisiyle mahkûmun gözü

Boynundaki halkayı sevgi nişanesi sanmaktadır.

Düşünce Dergisi 12, sy 47 (Nisan 2016): 85.

20 Iqbal, *Kulliyat-e- Iqbal Urdu*, 212-13.

21 "اِنِّ الْمُلُوكِ" ile Neml Suresi 34. ayete atıf yapılmıştır.

*Zamanı gelip mahkûmun kanı kaynadığında
 Samiri'nin tılsımını bozacak bir Musa vardır.
 Sultanlık, bir tek o eşsiz zata yakışır
 Tek hâkim O. Gerisi Azeri'nin putlarıdır.
 Özgür yaradılışını kölelikle rüsva etme
 Yontarsan efendi, kâfirliğin Brahman'dan aşırıdır.
 Batı'nın cumhuriyet nizamı o eski sazdır
 Perdesindeki ses, sanma ki Sezarlıktan başkadır.
 Zulüm devî demokrasi kılığında dans eder
 Mavi özgürlük perisi olduğu, yaygın kanıdır.
 Kanun meclisleri, haklar, ıslahatlar, özgürlük...
 Batı tıbbının etkisi uyutur ancak ilacı tatlıdır.
 Meclis üyelerinin harareti tartışması ki elaman!
 Bu da sermaye sahiplerinin danışıklı kavgasıdır.
 Renk ve koku serabını gülistan sandın sen
 Ah ki ey akılsız, o kafesi yuvan sandın sen.²²*

İkbâl, şiirin ilk beytinde Neml Suresindeki 34. ayete atıfta bulunur. Ayetin meali şöyledir:
 “Melike: Hükümdarlar bir memlekete girdiler mi, orayı perişan ederler ve halkın ulularını
 alçaltırlar. (Herhalde) onlar da böyle yapacaklardır, dedi.”²³

İkbâl, bu ayetle dönemin hâkim gücü olan İngiliz hükûmetine ve sömürgeci güçlere dikkat çekmek istemiştir. İngilizler, Hindistan'ı sömürgeleştirirken halkı yoksulluk ve sefaletle sürüklemiş, zulüm ve baskı ile tahakküm kurmuştur. İkbâl, bu kölelikten kurtulmak ve gaflet uykusundan uyanmak için harekete geçilmesi ve mücadele edilmesi gerektiğini muhatapına vurgulamaktadır. Bu şiirle, İkbâl köleliğe karşı direnişi ve özgürlüğü yüceltmıştır.

Şiirde verdiği mesaj ise şudur: Bir millet başka bir milleti köleleştirdiğinde, köle milletin bu durumunu devam ettirmek için çeşitli stratejiler geliştirir. Özgürlük arayışında bulunan köle milletin hedeflerinden sapmasını sağlamak için hâkim millet her türlü yöneme başvurur. Batının özgürlük adı altında sunduğu sözde reformlar, aslında bir afyon işlevi görür; bu reformlar, milletin özgürlük hedefinden sapmasını sağlayarak özgürlük mücadelesini engeller. Meclis üyeleri halkın haklarını savunduklarını iddia etse de gerçekte sermayedarların çıkarlarını korumaktadırlar. Ancak tüm bunlara rağmen Musa gibi biri çıkıp bu köle kavmi özgürleştirecektir.²⁴ Şiirin ana temasını protest bir slogan olarak şöyle özetlemek mümkündür: “Ey muhatap! Gaflet uykusundan uyan ve mücadele et.”

Zebur-u Acem (زبور عجم) eserinde yer alan aşağıdaki terci-i bentte ise İkbâl, Müslümanın farkındalığını artırmayı ve onları ataletten kurtarmayı hedefleyen bir çağrıda bulunmuştur.

22 Muhammed İkbâl, *Hareket Zili*, çev. Celal Soydan, 1. bs (Ankara: Hece Yayınları, 2013), 302-3.

23 Hayrettin Karaman vd., çev., *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 378.

24 Yusuf Salim Çiştî, *Bang-e- Dara: Ma Sharh*, ed. Yusuf Salim Çiştî, 2. bs (New Delhi: Etihad Publishing House, 1991), 710-11.

Şair, bu şiir aracılığıyla toplumsal bilinçlenmeyi artırmayı ve Müslümanları derin bir gaflet uykusundan uyandırmayı amaçlamıştır.

اے غنچہ خوابیدہ چو نرگس نگران خیز
کاشانه ما رفت بتاراج غماں خیز
از ناله مرغ چمن، از بانگ اذان خیز
از گرمی بنگامه آتش نفساں خیز!
از خوابِ گران، خوابِ گران خوابِ گران خیز
خوابِ گران خیز!

...

فریاد ز افرنگ و دلاویزی افرنگ
فریاد ز شیرینی و پرویزی افرنگ
عالم همه ویرانه ز چنگیزی افرنگ
معمار حرم! باز به تعمیر جہاں خیز
از خوابِ گران، خوابِ گران خوابِ گران خیز
خوابِ گران خیز!²⁵

Uykuya dalan gonca, nergis gibi merakla uyan
Sarayımız gam ile tarumar oldu, uyan
Bülbülün inlemesiyle uyan, sabah ezanı ile uyan
Allah erlerinin ateş gibi nefeslilerin hengâmesiyle uyan
Ağır uykudan, ağır uykudan, ağır uykudan uyan
Uyan derin uykudan, uyan

...

Batı ve Batının çekiciliğinden aman
Batının Şirin’liği ve Perviz’liğinden aman
Bütün dünya Batının Cengiz gibi saldırganlığından viran
Ey Harem’in mimarı! Dünyayı yeniden imar etmek için kalk
Ağır uykudan, ağır uykudan, ağır uykudan uyan
*Uyan derin uykudan, uyan*²⁶

Muhammed İkbâl üzerine özellikle şerh çalışmalarıyla tanınan Pakistanlı âlim ve yazar Yusuf Salim Çiştî, İkbâl’in bu şiir aracılığıyla Müslümanlara yönelik bir eylem çağrısı yaptığını belirtmiştir. İkbâl’in “uyuyan gonca” ifadesiyle Müslüman gençleri, “sarayımız” terimiyle milletin onuru ve şerefini, “gamlar” ile de toplumsal yenilgileri işaret ettiğini ifade etmiştir. “Bahçedeki kuşun feryadı” ifadesi, âşıklık duygusunu ve idealist bir uyanış arzusunu temsil ederken, “ezan sesi” dini duyguların ve toplumsal çağrının bir simgesidir. “Ateşli nefesler” ise İslam tutkunlarını ve bu tutkunların yarattığı coşkuyu betimler. “Derin uyku” kavramı, gaflet ve tembellik durumunu anlatır.²⁷

25 Allama Iqbal, *Zaboore-e-Ajam*, 4. bs, 1948, 116-18, <https://www.rekhta.org/ebooks/detail/zaboore-e-ajam-allama-iqbal-ebooks>.

26 Muhammed İkbâl, *Şikâyet ve Cevabı*, çev. Halil Toker, 1. bs (İstanbul: Demavend Yayınları, 2015), 19-21.

27 Yusuf Salim Çiştî, *Sharh-e-Zaboore-e-Ajam*, 1. bs (Lahor: Ishrat Publishing House, 1953), 244.

İkbāl, bu şiirde İngiliz egemenliği altında aşağılanan, ezilen ve mülkü talan edilen millete seslenerek, onların bir yol bulup uyanmalarını ve İngiliz egemenliğinden kurtulmalarını telkin etmiştir. Şair, Avrupa'nın çekiciliğini Şirin'e, aldatıcılığını ve kurnazlığını da Hüsrev Perviz'e, zalimliğini ise Cengiz Han'a benzetmiştir. Bu benzetmeler aracılığıyla, Avrupalıların Cengiz Han gibi zulüm ve tahakküm yoluyla dünyayı egemenlikleri altına aldıklarına dikkat çekmiştir. Müslümanların bu derin gafletten uyanmalarını, Avrupa'nın ihtişamına ve hilelerine itibar etmeden yeniden yükselmelerini istemiştir.²⁸ Bu beyitler, İkbāl'in dönemin zalimlerine karşı bir başkaldırı ve isyan çağrısı olarak değerlendirilebilir.

İkbāl, kapitalist sistemin ve toprak ağalarının işçi ve çiftçileri sömürerek yoksullaştırmasına karşı da güçlü bir protest ses olmuştur. *Zebur-u Acem*'de yer alan aşağıdaki müstezat gazel, İkbāl'in bu adaletsiz düzene karşı eleştirilerini dile getirdiği önemli şiirlerden biridir. Şair, dönemin çürümüş sosyal ve ekonomik yapısını tasvir ederek, toplumun ve devletin bu kötü gidişatının ancak köklü bir devrimle düzelebileceğini vurgulamıştır. Bu şiir, İkbāl'in toplumsal reform ve adalet talebinin bir yansımasıdır.

خواجہ از خونِ رگِ مزدور سازد لعلِ ناب
از جفائے ده خدایاں کشتِ دہقانِ خراب
انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

شیخِ شہر از رشتہٗ تسبیح صد مومنِ بدام
کافرانِ سادہ دل را برہمنِ زنارِ تاب
انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

میر و سلطانِ نرد باز و کعبتینِ شانِ دغل
جانِ محکومانِ زنِ تن بردند محکومانِ بخواب!
انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

وعظِ اندر مسجد و فرزندِ او در مدرسہ
اُن بہ پیریِ کودکے این پیر در عہدِ شباب!
انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

اے مسلمانانِ فغان از فتنہٗ ہائے علم و فن
اہرمنِ اندر جہاں ارزان و یزدادِ دیریاب!
انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

شوخیِ باطلِ نگرِ اندر کمینِ حقِ نشست
شہرِ از کوریِ شبیخونے زندِ بر آفتاب!
انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

29 ...

28 Havace Hamid Yezdani, *Sharh-e- Zaboore-e- Ajam* (Lahor: Sang-e- Meel Publications, 2004), 102-5.; Çiştî, *Sharh-e- Zaboore-e- Ajam*, 244-47.

29 Iqbal, *Zaboore-e- Ajam*, 134-37.

*Efendi, işçinin damarındaki kandan saf yakut yapar.
 Toprak ağalarının zulmünden çiftçilerin tarlası harap
 İnkılap!
 İnkılap! Ey inkılap!
 Şehrin şeyhi tesbihinin ipiyle yüz mümini tuzağa düşürür.
 Saf kalpli kafirler Brahman'ın zünnarına bağlı
 İnkılap!
 İnkılap! Ey inkılap!
 Bey ve sultan kumarbaz ve iki Kâbe'si hilekâr
 Mahkumların canlarını bedenlerinden aldılar, mahkumlar uykuda!
 İnkılap!
 İnkılap! Ey inkılap!
 Vâiz camide, oğlu okulda
 O genç, yaşlı bir çocuk; bu, gençlik çağında bir ihtiyaç!
 İnkılap!
 İnkılap! Ey inkılap!
 Ey Müslümanlar ilim ve fen fitnelerinden feryat
 Dünyada Ehriman³⁰ ucuz Yezdan³¹ zor bulunur!
 İnkılap!
 İnkılap! Ey inkılap!
 Bâtılın küstahlığına bak, Hak yerine oturmuş
 Yarasa, körlüğüyle güneşe baskın yapar!
 İnkılap!
 İnkılap! Ey inkılap!
 ...*

İkbal, bu şiirde yöneticilerin, toprak ağalarının, dini otoritelerin ve Avrupalıların emekçiler ve halk üzerindeki baskı ve sömürsünü ele alır. Şair, bu iki sınıfın devrim karşıtı olduklarını vurgulayarak, Müslümanları bu adaletsiz düzeni reddetmeye ve karşı koymaya çağırır. Devrim gerçekleştiğinde, kapitalistlerin yoksul emekçileri sömürme imkânı kalmayacaktır. Aynı zamanda, dini otoriteler dini yozlaştırarak insanları kandırmakta ve toplumsal adaletsizliği artırmaktadır. Mevcut siyasi düzen, hile ve aldatmacayla doludur ve yöneticiler halkın gaflet uykusundan uyanmasını istememektedir. Vaizler, dünyadan kopmuş ve dinin özünden uzaklaşmıştır. Ayrıca, Batı'nın materyalist eğitiminin insanları dinden uzaklaştırdığı ve bu eğitimin kötülük

30 Ahraman, Zerdüştlükte ve eski İran inançlarında kötülüğün ve kaosu kaynağı olarak kabul edilen bir varlıktır. Kötülük tanrısı, fitne ve fesat çıkaran. Bkz.: "Ahraman", içinde *Rekhta Dictionary*, erişim 12 Eylül 2024, <https://www.rekhtadictionary.com/meaning-of-ahraman>.

31 Yazdaan, Tanrının isimlerinden biri, Zerdüştlük inancındaki Ahura Mazda, iyiliğin ve doğruluğun yaratıcısıdır. İyilik ve adaletin temsilcisidir. Bkz.: "Yazdaan", içinde *Rekhta Dictionary*, erişim 12 Eylül 2024, <https://www.rekhtadictionary.com/meaning-of-yazdaan-1>.

ürettiğini ima etmiştir. İktbal, bâtılın hakikati yok etmeye çalıştığını belirterek, Müslümanların bir devrim yaratmaları gerektiğini hatırlatır.³² Bu şiir, halkı toprak ağalarına, yöneticilere ve dini otoritelere karşı bir devrim yapmaya teşvik eden güçlü bir protesto çağrısıdır.

İktbal, Batıyı dost edinen ve Batının aldatıcı vaatlerine kananları da uyarmış, bu ikiyüzlülüğe karşı Müslümanları bilinçlendirmiştir. Avrupalı devletlerin, özellikle de İngilizlerin, Hindistan'ı nasıl tahrip ettiğine dikkat çekerek Hint halkını bu tehlikeye karşı uyarmıştır. Para ve çıkar peşinde koşan Müslümanların, toprak ağalarının ve dini otoritelerin menfaatleri doğrultusunda İngilizleri dost gibi göstermelerine karşı da Müslümanlara uyarılarda bulunmuştur.³³

ترا نادان امید غم گساری باز افرونگ است؟
دل شاپین نسوزد بهر آن مرغی که در چنگ است

34 ...

Ey cahil! Avrupa'nın yine sana acıyacağını mı sandın?

Şahinin yüreği pençesindeki kuşa yanmaz

...

İktbal, bu beyitte etkileyici bir betimleme kullanarak avcının avına acımadığını vurgular. Bu bağlamda, Avrupalı güçlerin Hindistan üzerindeki tahakkümüne dikkat çeker. Şair, "şahin" terimini İngilizler için, "kuş" terimini ise Hindistan için kullanarak, Avrupalıların Hindistan'a yönelik acımasız tutumlarını yansıtır. O, Hindistan'ın bu zor durumunun, egemen güçlerin acımasızlık ve sömürü politikaları sonucu ortaya çıktığını ve bu güçlerin Hindistan'ın bu durumundan memnun olduklarını ifade eder.³⁵

Muhammed İktbal'in *Peyam-i Maşrik* (پیام مشرق) eserinde yer alan aşağıdaki rubailer, kölelik düzenine karşı Müslüman gençleri harekete geçirmeye çağıran önemli şiirleri arasında yer almaktadır.

رمیدی از خداوندان افرونگ
ولے بر گور و گنبد سجدہ پاشی
به لالائی چنان عادت گرفت
ز سنگ راه مولائے تراشی³⁶

Avrupalı efendilerden ürkiüp kaçın,

Ama türbe ve mezarlara secde ediyorsun,

Köleliğe o kadar alışmışsın ki,

Yoldaki taşlardan efendiler yontuyorsun.

Bu rubai, İktbal'in Müslüman toplum içerisindeki çelişkileri ve yozlaşmış din anlayışlarını eleştiren önemli bir uyarıdır. Şair, Müslümanların bir yandan İngilizleri kafir ve müşrik olarak

32 Çiştî, *Sharh-e-Zaboore-Ajam*, 288-91; Yezdanî, *Sharh-e-Zaboore-Ajam*, 119-21.

33 Çiştî, *Sharh-e-Zaboore-Ajam*, 363.

34 İktbal, *Zaboore-Ajam*, 182-83.

35 Yezdanî, *Sharh-e-Zaboore-Ajam*, 160-61; Çiştî, *Sharh-e-Zaboore-Ajam*, 363.

36 Allama İktbal, *Payam-e-Mashriq*, 6. bs (Lahor: Javed İktbal, 1946), 85.

görüp onlardan uzaklaşma çabasında olduğu, diğer yandan ise kendi içlerinde yeni putlar ve sahte tanrılar yaratarak adeta bu kölelik düzenini devam ettirdiklerine dikkat çekmiştir.³⁷ Bu eleştiri, dini değerlerin şekilsel uygulamalarla yozlaştırılmasına karşı bir uyarı niteliği taşır ve İkbâl'in, Müslümanların gerçek anlamda özgürleşme ve manevi uyanışa ulaşmalarını teşvik eden yaklaşımını yansıtır.

قبائے زندگانی چاک تاکے
چو موراں آشیان در خاک تاکے
به پرواز آو شابینی بیاموز
تلاش دانه در خاشاک تا کے³⁸

Ne zamana kadar hayat elbisesini yırtacaksın?

Ne zamana kadar karıncalar gibi toprakta yuva kuracaksın?

Uçmayı öğren, şahinlik öğren

Ne zamana kadar çöpler içinde dane arayacaksın?

İkbâl bu rubaide, toplumun aciz ve pasif tavrını eleştirerek onları daha özgür ve güçlü bireyler olmaya teşvik etmiştir. Özellikle Müslüman gençlere artık böyle aşağılanmaya katlanmamalarını telkin etmiş ve onlardan şahin gibi zirveye çıkmalarını öğütlemiştir. Burada “şahin” özgürlüğünü ve cesareti temsil ederken, “karıncalar” ise kölelik ve çaresizliği temsil etmektedir.³⁹

İkbâl'in şiirlerinde sıkça yer bulan “şahin” imgesi, bilgelik, cesaret, güç ve keskin bir zekanın simgesi olarak karşımıza çıkar. İkbâl'in gençleri bu nitelikleri benimsemeye teşvik etme amacı doğrultusunda önemli bir rol oynar. Şahin, özgürlüğün ve bağımsızlığın sembolü olmakla birlikte, aynı zamanda insanın içindeki potansiyeli keşfetmesi ve gerçekleştirmesi gereken yüksek idealleri de temsil eder. İkbâl, özellikle genç Müslümanları cesaretlendirmek ve güçlü bir karakter geliştirmeleri için “şahin” mazmununu sıkça kullanmıştır. Bu bağlamda İkbâl'in *Bal-i Cibril* (بال جبریل) eserinde geçen “Allah'ın Emri (Ferman-ı Huda/فرمان خدا)” şiiri de “şahin” mazmununu kullanarak Müslüman gençleri harekete geçirmeye çalıştığı şiirler arasında yer almaktadır.

اٹھو مری دنیا کے غریبوں کو جگا دو!
کاخ امرا کے در و دیوار ہلا دو!
گر ماؤ غلاموں کا لہو سوز یقیں سے
گنجشک فرومایہ کو شاہیں سے لڑا دو
سلطانی جمہور کا آتا ہے زمانہ
جو نقش گہن تم کو نظر آئے مٹا دو
جس کھیت سے دہقان کو میسر نہیں روزی
اس کھیت کے ہر خوشہ گندم کو جلا دو
کیوں خالق و مخلوق میں حائل رہیں پردے

37 Allama Iqbal, *Sharh-e- Payam-e- Mashriq*, çev. Havace Hamid Yezdani (Lahor: Sang-e- Meel Publications, 2004), 75.

38 Iqbal, *Payam-e- Mashriq*, 86.

39 Iqbal, *Sharh-e- Payam-e- Mashriq*, 75.

پیران کلیسا کو کلیسا سے اٹھا دو
حق را بسجودے، صنماں را بطوافے
بہتر ہے چراغِ حرم و دیر بجھا دو
میں ناخوش و بے زار ہوں مرمر کی سلوں سے
میرے لیے مٹی کا حرم اور بنا دو
تہذیبِ نوی کار گہ شیشہ گراں ہے
آدابِ جنوں شاعر مشرق کو سکھا دو⁴⁰

*Haydi, dünyanın yoksullarını uyandırın
Zenginlerin sırça saraylarını sallayın.
İnanç ateşiyle kölelerin kanını ısıtın
Güçsüz serçeyi şahinle kapıştırın.
Halk iktidarı dönemi gelmektedir,
Gördüğünüz tüm eski izleri ortadan kaldırın.
Çiftçinin geçimini sağlayamadığı tarlanın
Her bir buğday başağını ateşle yakın.
Kul ile yaratıcı arasında neden perde olsun?
Kilise pirlirini kiliseden dışarı atın.
Hakk'a secde, putlara tavaf sözdedir⁴¹
En iyisi puthane ve Harem'in ışığını söndürün.
Mermer döşemelerden bıktım, memnun değilim
Benim için topraktan başka bir Harem yapın.
Çağdaş medeniyet camcılık fabrikasıdır
Cümnlük adabını Doğu'nun şairine öğretin.⁴²*

İktbal'in bu şiiri, toplumsal adaletsizliklere ve egemen güçlere karşı güçlü bir protesto ve reform çağrısı içermektedir. Şair, toplumun yoksul kesimlerini uyandırarak, egemen sınıfların ve köleliğin yarattığı eşitsizliklere karşı harekete geçmesini istemektedir. Şiir, ekonomik ve dini sömürüyü, dini ve kültürel yozlaşmayı kınayarak, doğru bir dini inancın önemine vurgu yapar. İktbal, mermer yapılardan ziyade manevi değeri yüksek yapıların gerekliliğine dikkat çekerken, bu bağlamda topraktan bir harem yapılmasını önererek İslam'ın ilk dönemlerine atıfta bulunur.

Muhammed İktbal, *Cavidnâme* (جاوید نامہ) eserinde de taassuba gömülen milletin yarımını inşa edemeyeceğine değinmiş ve milletin elini kolunu bağlayan bu eski geleneklerden kurtulmadıkça

40 Iqbal, *Kulliyat-e- Iqbal Urdu*, 330-31.

41 (Hakkı secde ile putları tavaf ile memnun ederler), Yusuf Salim Chishti, İktbal'in bu mısrasının başını şu Farsça şiirden aldığını ifade etmiştir:
زنبار از ازاں قوم نباشی کہ فریبند
”حق را بسجودے و نیی را بدرودے“, “Kesinlikle, Hakk'ı secdeyle, peygamberi salavatla kandıran o milletlerden olma.”, Bkz.: Yusuf Salim Çiştî, *Sharh Bal-e- Jibreel Ma Sharh*, ed. İtikat Hüseyin Siddikî, 1. bs (New Delhi: Etihad Publishing House, 1983), 586.

42 Muhammed İktbal, *Cebrail Kanadı*, çev. Celal Soydan, 2. bs (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 127.

özgürleşemeyeceğini ifade etmiştir. “Hindistan’ın Ruhü Feryad Ediyor (Ruh-i Hindustan Nâle o Feryad mi Koned/روح ہندوستان نالہ و فریاد می کند)” adıyla kaleme aldığı şiir Hindistan’ın özgürlük feryadının bir yansımasıdır.

İkbal, şiirin ilk mısralarında Hindistanlıların gafletine değindikten sonra benliğin önemine vurgu yapmış ve maziye takılıp kalan milletin kendini hapsedtiği bu yeni zindanı tasvir etmiştir. Alman Şarkiyatçı Annemarie Schimmel, İkbal’in bu tespitinin sadece Hindistan için değil, bütün Şark milletleri için doğru olduğunu ifade etmiştir.⁴³ İkbal, şiirin devamında toplumu cebir ve sabra alışmaması konusunda uyarmış, bu iki duruma alışan insanın bu durumu normal olarak görüp mücadele ruhunu kaybedeceğine ve kendi şahsiyetinden uzaklaşacağını vurgulamıştır. Dini değerlerini para ile değiştiren kişileri eleştirmiş ve çağın zalimlerini şu dizelerle betimlemiştir:

...
 کے شب ہندوستان آید بروز!
 مُرد جعفر زندہ روح او ہنوز!
 تا ز قید یک بدن وا می رہد
 آشیای اندر تن دیگر نہد!
 گاہ او را با کلیسا ساز باز
 گاہ پیش دیریاں اندر نیاز
 دین او آئین او سوادگری است
 عنتری اندر لباسِ حیدری است
 تا جہان رنگ و بو گردد دگر
 رسم او آئین او گردد دگر
 پیش ازین چیزے دگر مسجود او
 در زمان ما وطن معبود او
 ظاہر او از غم دین دردمند
 باطنش چوں دیریاں ز نار بند
 جعفر اندر ہر بدن ملت کش است
 این مسلمانے کہن ملت کش است!
 خند خندان است و با کس یار نیست
 مار اگر خندان شود جز مار نیست!
 از نفاقش وحدتِ قومے دونیم
 ملتِ او از وجودِ او لنینم!
 ملتے را ہر کجا غارت گرے است
 اصل او از صادقے یا جعفرے است
 الامان از روح جعفر الامان
 الامان از جعفرانِ این زمان!⁴⁴

43 Muhammed İkbal, *Câvidnâme*, çev. Annemarie Schimmel (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 347.

44 Allama İqbal, *Javed Nama: Ma Tasweer*, 1. bs (Lahor: Iqbal Academy Pakistan, 1982), 168-70.

...

*Hindistan'ın gecesi ne zaman ağaracak
 Cafer⁴⁵ öldü, ruhu hep böyle canlı mı kalacak?
 O bir bedenın bağından kurtulunca
 Başlar başka bir bedeni yuva yapmaya!
 Bazen kiliseye gidip bağlanıp kalır
 Bazen rahiplerin önünde yalvarır
 Dini ve kanununu çevirmiş ticarete
 Haydar kisvesine bürünmüş Antere⁴⁶
 Renk ve koku aleminde değıştikçe
 Gelenek ve töresi de değışmekte
 Başka şeydi önceleri secde ettiğı
 Zamanımızda vatan onun ibadet merkezi
 Görünüşte din gamıyla gamlanmış
 İçten ise rahip gibi zünnar⁴⁷ bağlamış
 Cafer her bedende milleti öldürür
 Bu yaşlı Müslüman millet ocağını söndürür
 Durmadan güler ama kimseyle dost değil
 Yılan gülse de yine yılandan başka şey değil!
 Fitnesiyle milletin birliğı parçalandı
 Milleti onun varlığıyla alçaldı!
 Bir millet içinde nerede bir yağmacı varsa
 Aslı ya Sadık⁴⁸ veya Cafer'e dayanmakta.
 El aman! Cafer'in ruhundan el aman!
 Zamane Caferlerinden kurtulalım heman!⁴⁹*

Muhammed İkbâl, bu şiirde “Câfer” ve “Sâdık” isimlerini, kişisel çıkar ve menfaatleri uğruna işgalci güçlerle iş birliğı yapan, vatana ve millete ihanet eden zalim kişilerin bir sembolü olarak kullanmıştır. İkbâl, bu semboller aracılığıyla toplumu bölen, ikiye bölü ve çıkarıcı kişilere dikkat çekmektedir. Bu kişiler görünüşte Hazreti Ali gibi dürüst ve cesur bir Müslüman izlenimi verse de aslında içten içe sahtekâr ve münafıktırlar. Değışen dünya koşullarına göre menfaatlerinin peşinde gitmekte, nerede kazanç sağlayacaksa orada saf

45 Mîr Câfer, İngilizlerin Hindistan'da yayılmasına ve Babür Devleti'nin yıkılmasına yol açtığı için Hint alt kıtasında düşmanla iş birliğı yapmış bir hain olarak kabul edilir. Bkz. “Britannica”, içinde *Mîr Ja'far*, erişim 30 Kasım 2024, <https://www.britannica.com/biography/Mir-Jafar>.

46 “Antar”, içinde *Rekhta Dictionary*, erişim 30 Eylül 2024, https://www.rekhtadictionary.com/meaning-of-antar-2?lang=ur&keyword=عنتر#google_vignette.

47 Gayri Müslimlerin dinî alâmetleri olarak takmakla yükümlü kılındıkları kuşak veya kemer.

48 Mîr Sâdık, Tipu Sultan'a ihanet edip İngilizlerle iş birliğı yaptığı için Hint alt kıtasında bir hain olarak kabul edilir.

49 Muhammed İkbâl, *Cavidname*, çev. Halil Toker (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002), 197-98.

tutmaktadırlar. Bu kişiler, toplumsal ve ahlaki bir çöküşe yol açmakta, nifak ve bölücülükle milletin parçalanmasına neden olmaktadır.⁵⁰

Annemarie Schimmel, bu şiirde geçen “عنتر” isminin, Cahiliye döneminde meşhur olmuş, başlangıçta köle olan kahraman ve şair Antere bin Şeddad’a atıfta bulunduğunu öne sürmüştür.⁵¹ Daha sonra yapılan çevirilerde de muhtemelen Schimmel referans alındığı için aynı isme atıf yapılmıştır. Ancak şiirin bağlamı ve ilgili şerhler göz önüne alındığında, İkbâl’in bu beyitte Müslüman kisvesi altında gizlenen bir münafık karaktere işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, “Antar” isminin olumsuz bir karakteri temsil etmesi muhtemeldir. Antere bin Şeddad’ın olumsuz bir karakter olmaması dikkate alındığında, İkbâl’in burada, Hayber Savaşında Hz. Ali tarafından öldürülen güçlü Yahudi pehlivan Antar’a (عنتر) atıfta bulunması daha olası görünmektedir.⁵² Seyid Abid Ali Abid de “Antar”ı kafir bir savaşçı olarak tanımlamıştır.⁵³ Dolayısıyla, İkbâl’in “Haydarî” kelimesini hak uğruna mücadelenin bir sembolü, “Antarî” kelimesini ise hakka karşı olanların bir sembolü olarak kullandığı söylenebilir.⁵⁴

Bu semboller aracılığıyla İkbâl, toplumdaki bazı sahte dindarlara ve çıkarıcı kişilere yönelik eleştirisini daha da derinleştirir. Özellikle Müslüman toplum içinde bu tür sahte dindarlık ve çıkarıcılık faaliyetlerine karşı halkı uyarır. Ona göre bu kişiler dış düşmandan daha tehlikelidir ve toplumun onurunu ve birliğini zedelemektedirler. Milletin asıl düşmanının bu kişiler olduğunu ifade eden İkbâl, şiirin son beyitlerinde de bu insanlardan sakınılması gerektiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla bu şiir toplumdaki haksızlıkları ve adaletsizlikleri eleştirdiği ve toplumu uyarmayı amaçladığı için protest bir şiirdir.

Sonuç

Muhammed İkbâl’in şiirleri, Müslüman toplulukları uyarırken aynı zamanda direniş ve aktif mücadeleye davet eden bir amaç taşıdığı için protest edebiyat kapsamında değerlendirilir. İkbâl’in şiirlerinde ortaya çıkan ilk mesaj, bireylerin ve toplumların kendi içsel potansiyellerini fark etmeleri üzerinedir. Bu bağlamda, Urduca ve Farsça yazdığı manzum eserlerinde ele aldığı benlik felsefesi, bireysel değişim çağrısını güçlü bir şekilde yansıtır. İkbâl’in erken dönem eserleri, bireyin içsel farkındalığını artırmayı ve ona cesaret aşılarmayı hedefler. Ona göre, bireyin manevi ve ahlaki olarak güçlenmesi, toplumsal değişimin temel dinamiklerini oluşturur. Zamanla, özgürlüğün yüceltilmesi ve esaretin hem fiziksel hem de zihinsel boyutlarının ele alınmasıyla bu temalar daha geniş bir toplumsal inşa sürecine yönelmiştir. Ona göre, özgür zihinlerin inşa ettiği toplum, her türlü esarete direnç gösterebilir. Bireysel ve toplumsal dönüşümü

50 Yusuf Salim Çiştî, *Sharh-e-Javed Nama*, 1. bs (Lahor: Ishrat Publishing House, 1956), 954-62; Havace Hamid Yezdani, *Sharh-e-Javed Nama: Farhang, Tarjuma aur Tashreeh* (Lahor: Sang-e- Meel Publications, 2005), 234-39.

51 İkbâl, *Câvidnâme*, 348.

52 “Antar”, içinde *Rekhta Dictionary*, erişim 30 Eylül 2024, https://www.rekhtadictionary.com/meaning-of-antar-2?lang=ur&keyword=عنتر#google_vignette.

53 Seyid Abid Ali Abid, *Talmeehat-e-Iqbal*, 2. bs (Lahor: Ahmad Nadeem Qasmi, 1985), 56.

54 Abid, *Talmeehat-e-Iqbal*, 56.

esas alan bu yaklaşım, İktbal'in protest edebiyatını hem çağını aşan hem de evrensel bir değer taşıyan bir yapı taşına dönüştürmüştür.

İktbal'in şiirlerinde vurguladığı ikinci tema, fiziksel özgürlüktür. Özellikle Hint alt kıtası ve Doğu toplumlarının sömürgeci güçler tarafından maruz kaldığı baskı ve esareti güçlü bir şekilde eleştiren İktbal, bu toplumların cesur davranması ve bağımsızlıklarını kazanması için telkinlerde bulunmuştur. Farsça ve Urduca yazdığı şiirlerinde sıklıkla özgürlük ve mücadele mesajları verirken, emperyalist güçlere karşı direniş çağrılarını yaparak halkı harekete geçirmeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra, İktbal, emperyalist devletlerin fiziksel tahakkümüne ek olarak, sosyo-kültürel baskıların toplumsal etkilerini de ele almıştır. Avrupalı devletlerin sunduğu reformları ise köleliği sürdüren farklı bir yöntem olarak görmüş, bu reformların özgürlük yerine bağımlılığı pekiştirdiğini savunmuştur. Bu bağlamda, sosyo-kültürel sömürüye karşı yükselen protest bir ses olarak dikkat çeken İktbal, kölelik ve adaletsizlikle mücadele için halkı cesaretlendirmeyi amaçlamıştır. Ona göre, cesur ve mücadeleciler bir toplum, zalim güçlere karşı üstünlük sağlayabilir. Bu nedenle İktbal, toplumların kaderini, onların mücadelesine ve direnişine bağlı kılmıştır.

İktbal'in tepkisini çeken üçüncü unsur, yerel otoriteler ve din adamlarıdır. Özellikle yabancı güçlerle iş birliği içinde olan toprak ağalarına ve yerel yöneticilere karşı devrim çağrılarını yapmıştır. Bu kişilerin kendi çıkarları uğruna ülkeyi karanlığa sürüklediğini düşünen İktbal, bu düzenin değişmesi için aktif bir hareketin kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır. Şiirlerinde işçi ve çiftçileri sömüren, halkı yoksullaştıran emek hırsızlarını eleştirmiş ve onları sömürgecilerden daha tehlikeli olarak addetmiştir.

İktbal'in üzerinde durduğu diğer önemli mesele ise hurafeler ve dini taassuptur. Ona göre, halkın cesaretini kıran ve harekete geçmesini engelleyen en büyük faktörlerden biri, din adamlarının hurafe ve taassupla toplumu sindirmesidir. Bu durumun, Müslümanları İslam'ın özünden uzaklaştırdığına inanan İktbal, dini kişisel çıkarlarına alet eden ve halkı uyutan bu kişilere karşı sıkça uyarılarda bulunmuştur. Bununla birlikte, İktbal, bu mesajlarını bazen açıkça, bazen de metaforlar aracılığıyla ifade ederek eserlerinde hem edebi derinlik hem de toplumsal etki yaratmayı başarmıştır.

Nitekim, Muhammed İktbal'in şiirleri, bireysel ve toplumsal özgürlük mücadelesinin güçlü birer edebi yansımasıdır. Dönemin sosyal ve politik sorunlarına yönelik keskin eleştiriler sunan bu eserler, yalnızca kendi çağında değil, zulüm ve sömürü sürdüğü müddetçe evrensel bir ilham kaynağı olmayı ve direnişe rehberlik etmeyi sürdürecektir. Bu bağlamda, İktbal'in Müslüman toplumlar üzerindeki etkisi ve önemi dikkate alındığında, onun düşüncelerinin günümüzdeki yansımaları ve toplumların özgürlük ve adalet arayışındaki rolü üzerine yapılacak yeni çalışmalar büyük bir anlam taşımaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Abid, Seyid Abid Ali. *Talmeehat-e-Iqbal*. 2. bs. Lahor: Ahmad Nadeem Qasmi, 1985.

“Ahraman”. İçinde *Rekhta Dictionary*. Erişim 12 Eylül 2024. <https://www.rekhtadictionary.com/meaning-of-ahraman>.

“Antar”. İçinde *Rekhta Dictionary*. Erişim 30 Eylül 2024. https://www.rekhtadictionary.com/meaning-of-antar-2?lang=ur&keyword=عنتر#google_vignette.

Avais Avan, Sabina. “پاکستانی اردو نظم میں مزاحمتی عناصر”. *Almas Urdu Research Journal* 23, sy 2 (Haziran 2020): 176-92.

Avais, Sabina. “اقبال کی اردو شاعری میں مزاحمتی عناصر”. *Imtezaaj, Urdu Research Journal* 3, sy 1 (Aralık 2015): 30-40.

“Britannica”. İçinde *Mir Ja'far*. Erişim 30 Kasım 2024. <https://www.britannica.com/biography/Mir-Jafar>.

Çiştî, Yusuf Salim. *Bang-e- Dara: Ma Sharh*. Editör Yusuf Salim Çiştî. 2. bs. New Delhi: Etiqad Publishing House, 1991.

———. *Sharh Bal-e- Jibreel Ma Sharh*. Editör İtikat Hüseyin Sıddikî. 1. bs. New Delhi: Etiqad Publishing House, 1983.

———. *Sharh-e- Zaboore-e- Ajam*. 1. bs. Lahor: Ishrat Publishing House, 1953.

———. *Sharh-e-Javed Nama*. 1. bs. Lahor: Ishrat Publishing House, 1956.

Emced, Reşîd. *Muzâhame'ti Adab 1999- 2007*. İslamabad: Academy Adabiyat Pakistan, 2009.

Iqbal, Allama. *Armughan-e- Hijaz*. 7. bs. Delhi: Javed Iqbal, 1959.

———. *Armughan-e- Hijaz: Farsi Ma Sharh*. Çeviren Ziya Muhammed Ziya ve Muhammed Siddiqi Tahir Shadani. 1. bs. Lahor: Iqbal Academy Pakistan, 1997.

———. *Javed Nama: Ma Tasweer*. 1. bs. Lahor: Iqbal Academy Pakistan, 1982.

———. *Kulliyat-e- Iqbal Urdu*. New Delhi: Maktaba Al- Hasanat, 2017.

———. *Payam-e- Mashriq*. 6. bs. Lahor: Javed Iqbal, 1946.

———. *Sharh-e- Payam-e- Mashriq*. Çeviren Havace Hamid Yezdani. Lahor: Sang-e- Meel Publications, 2004.

———. *Zaboore-e- Ajam*. 4. bs, 1948. <https://www.rekhta.org/ebooks/detail/zaboore-e-ajam-allama-iqbal-ebooks>.

———. *Zarb-e Kaleem*. 4. bs. Lahor: Kapoor Art Printing Works, 1944.

İkbal, Muhammed. *Câvidnâme*. Çeviren Annemarie Schimmel. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

———. *Cavidname*. Çeviren Halil Toker. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2002.

———. *Cebrail Kanadı*. Çeviren Celal Soydan. 2. bs. Ankara: Hece Yayınları, 2015.

———. *Esrar-ı Hodi*. Çeviren Ali Nihad Tarlan. İstanbul: Yenilik Basımevi, 1958.

- . *Hareket Zili*. Çeviren Celal Soydan. 1. bs. Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- . *Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı*. Çeviren Celal Soydan. Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- . *Şikâyet ve Cevabı*. Çeviren Halil Toker. 1. bs. İstanbul: Demavend Yayınları, 2015.
- İkbâl-i Lâhori, Muhammed. *Hicaz Armağanı*. Çeviren Ali Nihad Tarlan. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1968.
- İşsever, Muhsin Ramazan ve Mehmet Kemal Çakmakçı. “İkbâl’in Şiirlerinde Hindistan Bağlamında Batılı Güç İngiltere Eleştirisi”. *Mütefekkir* 8, sy 15 (Haziran 2021): 263-74.
- Karaman, Hayrettin, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrıçı, Sadrettin Gümüş ve Ali Turgut, çev. *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Kazımî ve Bazm-e Iqbal. “Iqbal Ka Ehtijaj”. İçinde *Falsafa-e Iqbal*, çeviren Seccad Rızvi, 3. bs. Lahor: Mohammad Jahangir Khan, 1970.
- Khan, Tauqeer Ahmed. “احتجاج کی منفرد آواز: اقبال”. İçinde *Urdu Adab Ehtijaj Aur Muzahmat Ke Ravayiye*, editör Irteza Karim. Delhi: Urdu Academy, 2004.
- Kuşunluoğlu, Mustafa Said. “Muhammed İkbâl’in Meydan Okuyan Hayatı ve Eleştirel Düşüncesi”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 12, sy 47 (Nisan 2016): 57-90.
- Soydan, Celal. *İkbâl-e Dair*. 1. bs. Ankara: Hece Yayınları, 2016.
- . “Urdu Dilinde Protest Edebiyat” 6, sy 20 (Bahar 2006): 147-58.
- Suroor, Ale Ahmed. *Iqbal Aur Unka Falsafa*. Editör Sıddikî Câvid. 1. bs. Lahor: Maktaba-e- Aliya, 1977.
- “Yazdaan”. İçinde *Rekhta Dictionary*. Erişim 12 Eylül 2024. <https://www.rekhtadictionary.com/meaning-of-yazdaan-1>.
- Yezdanî, Havace Hamid. *Sharh-e- Zaboore-e- Ajam*. Lahor: Sang-e- Meel Publications, 2004.
- . *Sharh-e-Javed Nama: Farhang, Tarjuma aur Tashreeh*. Lahor: Sang-e- Meel Publications, 2005.
- Yezdanî, Havace Hamid ve Ahter Selim, çev. *Sharah Armaghan-e- Hijaz: Farsi- Urdu*. Lahor: Sang-e- Meel Publications, 2004.
- Zülfikâr, Gulâm Hüseyin. اردو شاعری کا سیاسی اور سماجی پس منظر. Lahor: Matbaa Jamia Pencab, 1966.